

Володимир Михайлов

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Навчальний посібник

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Міністерство освіти і науки України
Таврійський державний агротехнологічний університет

Володимир Михайлов

Історія та культура України

Навчальний посібник

для студентів неісторичних спеціальностей

Мелітополь
2017

УДК [94+008](477)(075.8)

М 69

Рецензенти:

доктор історичних наук, доцент **О.М. Ситник**;
кандидат історичних наук, доцент **Я.В. Попенко**

Рекомендовано до друку вченою радою
Таврійського державного агротехнологічного університету
(протокол № 11 від 25 квітня 2017 р.)

Михайлов В. В.

М 69 Історія та культура України : навчальний посібник для студентів
неісторичних спеціальностей / В. В. Михайлов. – Мелітополь: ФОП
Однорог Т.В., 2017. – 412.

У навчальному посібнику на основі сучасних підходів пізнання минулого, стислою й доступною мовою розглядаються найважливіші віхи і події української історії та культури з давніх часів до сьогодення. До кожного розділу подано список літератури та контрольних запитань, а наприкінці посібника вміщено термінологічний словник, призначені для кращого засвоєння програмного матеріалу. Для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

ПЕРЕДМОВА

В умовах глибокої трансформації українського суспільства, суттєво ускладненої системною внутрішньою кризою, болісним звільненням від одіозних нашарувань радянської спадщини, дедалі зростає значущість соціально-гуманітарної компоненти у формуванні нової генерації дипломованих фахівців. Йдеться про засвоєння студентами під час навчання в університеті фундаментальних світоглядних орієнтирів, морально-етичних і духовних традицій та норм українського народу, загальних імперативів свободи, добра, краси, толерантності, справедливості.

Донедавна суспільно-гуманітарні курси «Історія України» та «Історія української культури» викладалися як окремі дисципліни. Проте під впливом імплементації положень нового Закону України «Про вищу освіту», передусім в частині оптимізації освітнього процесу, помітного скорочення аудиторного навантаження у студентів і загального навчального у викладачів, в багатьох ВНЗ ці дисципліни цілком логічно почали з'єднувати в один цілісний навчальний комплекс під назвою «Історія та культура України», що зрештою, і спонукало до написання навчального посібника. Матеріали видання допоможуть студентам комплексно осягнути й засвоїти непрості перипетії української історії і культури від стародавніх часів до сьогодення.

Як показав досвід, студенти університету технічного профілю схвально сприймають компактні посібники, постійно звертаються до них, готуючись до семінарських занять, модулів, заліків та іспитів. При цьому ми намагалися відтворити його, незважаючи на стислий формат викладу окреслених тем, максимально виважено, неупереджено, конкретно, об'єктивно, в усіх складностях та протиріччях, не уникаючи водночас гострих, спірних питань, що відносяться здебільшого до так званих «оголених нервів» української минувшини.

Готуючи навчальне видання, автор виходив з того, що українська історія і культура це нерозривні, органічні складові нашого минулого, а тому вони й мають розглядатися в загальному контексті його вивчення.

За змістом і формами організації навчального процесу курс «Історія та культура України» побудований в руслі вимог Болонського процесу, спрямованих на поступове зближення національних систем вищої освіти й загальноєвропейських освітніх стандартів, що сприятиме підвищенню академічної мобільності та конкурентоспроможності наших вихованців на вітчизняному і європейському ринках праці.

І нарешті, не менш важливим спонукальним фактором до створення пропонованого посібника стала та очевидна обставина, що наша історія вже тривалий час є ареною гострої політичної боротьби, радикальної зміни пантеону героїв і антигероїв, масованого, тотального, хоча далеко не завжди вмотивованого, а тим паче об'єктивно-правдивого перегляду багатьох її сторінок, насамперед, звісно, з радянської епохи. Навіть одні й ті ж самі історичні події, явища, факти, персони в деяких підручниках та навчальних посібниках часто-густо зазнають тлумачень «з точністю до навпаки», неминуче породжуючи замість одних міфів та легенд інші, замість напівправди чи відвертої нісенітниці – інші. Істина ж як основоположний критерій, фундамент пізнання історичної практики, схоже, в таких випадках мало кого цікавить. А вона (істина), як і правда, завжди одна. Цей ключовий посил мають чітко усвідомлювати студенти.

Структурно підручник складається із восьми розділів, обумовлених відповідною періодизацією української історії й підкріпленим необхідним методичним забезпеченням. Запропонована схема вивчення навчального курсу дасть можливість студентам зорієнтуватися в подієвих і хронологічних картинах вітчизняного історичного процесу, оволодіти потрібним понятійно-термінологічним апаратом, контрольними запитаннями для самоперевірки, а отже, добре засвоїти програмний матеріал.

РОЗДІЛ I. ДАВНЯ УКРАЇНА

Тема 1. Становлення людського суспільства на території України

Історія як наука

Історія (з грецької – розповідь, оповідання) – наука, що вивчає в хронологічній послідовності закономірності та конкретний розвиток людських спільнот та окремих осіб на основі дослідження фактів та явищ.

Історія України – частина загальнолюдської історії, що вивчає суспільне буття українського етносу та інших людей на теренах України з часів їх появи до сьогодення.

Предметом навчального курсу «Історія та культура України» є наука про появу людей на території сучасної України, їх розселення та спосіб життя, етногенез українського народу, його стосунки з іншими народами, матеріальний та духовний розвиток, боротьбу за свою незалежність.

Існують **допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни**, що мають вузький предмет дослідження, але вивчають його ґрунтовно, що сприяє більш глибокому розумінню історичного процесу. Серед них:

- ✓ **археологія** – вивчає залишки матеріальної культури різних епох і на їх основі намагається реконструювати економічні, суспільно-політичні відносини і духовне життя певних людських спільнот;
- ✓ **етнологія** – наука про походження та сучасне життя народів, їх взаємодію і закономірності культурно-історичного розвитку;
- ✓ **хронологія** – вивчає системи відліку часу;
- ✓ **палеографія** – рукописні пам'ятники і старовинне письмо;
- ✓ **дипломатика** – історичні акти;
- ✓ **нумізматика** – монети, медалі, ордени, грошові системи, історію торгівлі;
- ✓ **сфрагістика** – печатки;
- ✓ **епіграфіка** – написи на кам'яних скелях, плитах, глиняних виробах, металі;
- ✓ **генеалогія** – наука про походження міст і прізвищ;
- ✓ **топоніміка** – про походження географічних назв;
- ✓ **краєзнавство** – історія місцевості, регіону, краю.

Історія тісно пов'язана з іншими науками зокрема, з філософією, політологією, психологією, соціологією, юридичними науками, економічною науковою теорією, математикою, філологією тощо. Проте відміну від них вона розглядає процес розвитку суспільства в цілому, аналізує всю сукупність явищ суспільного життя, всі її боки (економіку, політику, культуру, побут тощо) і їх взаємозв'язки і взаємозумовленість. В той же час кожна з існуючих наук за час розвитку людства пройшла свою історію. І на сучасному етапі всі науки і види мистецтва обов'язково включають історичний розділ. Наприклад, історія хімії, фізики, географія, історія держави і права тощо. Історія – це одна з найважливіших суспільно-гуманітарних наук, бо вона у вирішальній мірі визначає самосвідомість народу і тим самим – його ментальність. Історія України є оригінальним соціальним та культурним явищем у світовій цивілізації, яке постало на основі як автохтонного розвитку етносу так і спадкоємності від попередніх етносів, які певний час перебували на її території.

Функції історичної науки. Історія виконує декілька соціально значимих функцій. Перша – *пізнавальна*, яка полягає в дослідженні історичного шляху розвитку як окремих народів та країн так і в об'єктивному відображенні світових явищ і процесів.

Друга функція – *практично-політична*. Єдність та взаємозв'язок минулого, теперішнього і майбутнього є очевидним. Дослідження, аналіз та усвідомлення історичних фактів дає можливість з'ясувати закономірності розвитку людського суспільства, що в свою чергу допомагає визначити оптимальний політичний курс, запобігати суб'єктивним рішенням.

Третя функція – *світоглядна*. Історичні знання формують цілісну картину не тільки минулого і сьогодення, але і окреслюють контури майбутнього. Історія формує погляд людини на навколишній світ, і дозволяє визначити своє місце у ньому.

Четверта функція історії – *виховна*. Знання з вітчизняної історії формують громадянина, справжнього патріота своєї країни. Історія дозволяє усвідомити такі категорії, як честь, суспільний обов'язок, відданість, мужність.

Хронологія або періодизація історії – це встановлення хронологічно послідовних етапів у суспільному розвитку людства. В основу будь-якої періодизації покладені визначні фактори, як правило, загальні для всіх країн світу.

У сучасній гуманітарній науці існують два основні підходи до розуміння суспільного розвитку – *формаційний* та *цивілізаційний*. Основною проблемою, на вирішення якої вони націлені, є спрямованість історичного

процесу. Кожен з підходів відстоює свій оригінальний спосіб визначення закономірностей розвитку людства. Тобто, чи є суспільний розвиток лінійним прогресом, чи він являє собою історію локальних, замкнених цивілізацій, не пов'язаних в єдиний загальнолюдський історичний процес.

Згідно з **формаційним підходом**: історія це послідовний процес переходу від слабо розвиненої до більш досконалої формації. На відміну від нього, **цивілізаційний підхід** не передбачає послідовного сценарію історичного розвитку, заперечує наявність єдиних закономірностей для загальносвітового історичного процесу.

Формаційна теорія ґрунтується на розумінні суспільства як соціально-економічної системи. Одним з ключових моментів формаційної концепції є спосіб виробництва, що визначає характер суспільних відносин. Основними елементами суспільно-економічної формації є базис і надбудова. Базис – це сукупність виробничих відносин, яка складає економічний лад суспільства, від нього залежать всі інші суспільні відносини. Базис визначає характер і зміст надбудови, тобто ідеологічних, політичних, правових та інших відносин та ідей, організацій та установ, через які здійснюються ці відносини.

В основу формаційного підходу покладено соціально-економічний розвиток суспільства, що відповідно до історії України дозволяє виділити наступні етапи:

1. Первіснообщинна формація. Виникає з появою первісної людини на українських землях (1 млн. років тому) і триває до появи перших держав на території України. Цей період характеризувався відсутністю приватної власності та класів, слабким розвитком продуктивних сил, родоплемінною організацією суспільства тощо.

2. Рабовласницька формація. Утворюється з формуванням перших держав. На території України дана формація була представлена античними містами-державами Північного Причорномор'я та Криму. Рабовласницька формація характеризувався наявністю приватної власності, жорсткою формою експлуатації людей (рабство) та більш високим розвитком продуктивних сил. Існували два антагоністичні класи – рабовласники та раби.

3. Феодальна формація. З'являється з появою феодальної держави Київська Русь у IX ст. Цей період тривав на українських землях від IX ст. до 1861 р. – відміни кріпацтва в Російській імперії. В епоху феодалізму продовжує існувати приватна власність, зростає продуктивність праці, співіснує два великі класи – феодали та кріпаків (залежних селян).

4. Капіталістична формація. Формується після відміни кріпацтва в Росії (1861 р.) та Австрії (1848 р.). Тривала до Жовтневої соціалістичної революції

1917 р.. В період капіталізму було два «ворожі» класи – капіталісти (підприємці) та пролетаріат (робітники). Продуктивні сили виходять на високий рівень.

5. Комуністична формація. Народжується після 1917 р. із поваленням царського режиму в Росії. Характеризується відсутністю експлуатації людини людиною та класів. Проте це було *тільки в теорії, на практиці було зовсім інше*.

Запропонована Карлом Марксом періодизація історії була неоднозначно сприйнята багатьма суспільствознавцями. Дійсно, формаційний підхід при визнанні певних його положень є методологічно обмеженим:

- ✓ п'ятиланкова періодизація прийнятна в основному для країн Західної Європи, але не відображає еволюції Китаю, Індії, не окреслює специфіку розвитку Росії та інших країн;
- ✓ формаційний підхід зводить історичний процес до одного фактора – матеріального виробництва, практично не враховує ролі соціокультурного аспекту розвитку суспільства;
- ✓ припускає певну дискретність (перервність) природно-історичного процесу, визначаючи революцію як єдиний засіб переходу до нової формації;
- ✓ відбувається надмірна абсолютизація класової конфронтації між власниками і не власниками, між роботодавцями і найманими працівниками.

На потребу глибшого наукового пізнання історичних закономірностей світова суспільна наука широко використовує *цивілізаційний підхід*. Історія розглядається як сукупність локальних цивілізацій – соціокультурних систем, породжених конкретними умовами діяльності, особливостями людей, що населяють даний регіон та певним чином взаємодіють між собою в масштабах світової історії. Сам термін «*цивілізація*» є багатограним, він не має однозначного і чіткого визначення: його ототожнюють з поняттям «*культура*», часто під цим поняттям розуміють більш високий рівень розвитку суспільства, пов'язаний з високим рівнем розвитку техніки і технології.

Цивілізаційний підхід фіксує увагу не лише на економічній стороні, а на сукупності всіх форм життєдіяльності суспільства – матеріально-економічній, культурній, політичній, моральній.

Цивілізація – історично конкретний стан суспільства, який характеризується досягнутим рівнем продуктивних сил, особливою формою виробництва і відповідною духовною культурою людей.

Цілісну теорію, що прагнула пояснити розвиток людства з цивілізаційних позицій, напередодні другої світової війни запропонував науковий керівник Британського королівського інституту міжнародних відносин **Арнольд Джозеф Тойнбі** (1889-1975). Він виділив 36 цивілізацій, однак у 12-томному «*Дослідженні історії*» детально описав 21 локальну цивілізацію, які охоплювали 16 регіонів, що циклічно змінювали одна одну. У ХХ ст. з них залишилося вісім: візантійська, російсько-ортодоксальна, ісламська, індуська, далекосхідна (Південно-Східна Азія), китайська, японо-корейська і західна. Усі вони розвивалися за принципом історичної круговерті й проходили п'ять стадій: виникнення, зростання, кризи, дезінтеграцію й загибель. Рушійною силою розвитку цивілізацій, на думку історика, слугував «життєвий порив» творчої еліти, а тривалість їхнього існування залежала від співвідношення між нечисленною елітою і нетворчою масою суспільства.

Американський історик і етнограф **Льюїс Генрі Морган**, ґрунтуючись на критерії рівня розвитку продуктивних сил, виділив три епохи в історії людства: дикунства, варварства і цивілізації («виробництво засобів життя»). Проте Л.Г.Морган не врахував у своїй схемі принципові грані, які відокремлюють етап зрілості первісного суспільства від етапів його становлення і занепаду. Значне розширення в подальшому фактичного матеріалу зробило необхідною розробку нової історичної періодизації первісної історії.

Подібну схему суспільно-історичного розвитку запропонував інший американський соціолог **У. Ростоу**. Він виділяє ***п'ять стадій розвитку***, дві з яких є проміжними, що забезпечують перехід до нової фази розвитку:

1. Традиційне суспільство. Характеризується примітивною технікою, домінуванням сільського господарства в економіці, станово-класовою структурою і владою земельної аристократії, тобто, своїй суті – аграрне суспільство.
2. Перехідне суспільство. Відбуваються докорінні зміни в суспільному житті: збільшується сільськогосподарське виробництво, з'являється новий вид діяльності – підприємництво, складаються централізовані держави, посилюється національна ідентичність. Усе це готує передумови для переходу суспільства до нового ступеню розвитку.
3. Стадія «зрушення» із промисловими революціями і наступними за ними соціально-економічними і політичними трансформаціями.
4. Стадія «зрілості», пов'язана з розвитком науково-технічної революції, ростом значення міст і чисельності людського населення.

5. Ера «високого масового споживання». Характеризується значним зростанням сфери послуг, виробництва товарів споживання і перетворення їх в основний сектор економіки.

Змістовний матеріал для відтворення алгоритму саморозгортання соціального світу напрацював **Л. Гумільов**. Цей автор, досліджуючи специфіку етнічного розвитку, розробив власну концепцію життєвого циклу етносу, як цілісної системи. Життєвий цикл етносу включає такі основні фази: прихованого підйому, відкритого підйому (пов'язані з експансією та завоюванням інших територій), акматичну фазу (час завоювань та міграцій), фазу надлому (зниження рівня пасіонарності), інерції («цивілізоване існування» – спад пасіонарної етнічної системи й інтенсивне накопичення матеріальних і культурних цінностей), обскурації (дійовими особами якої є «життелюби» – свого роду гедоністи, що визнають лише матеріальні цінності) та релікту. Основним поняттям теорії Л. Гумільова є поняття пасіонарності. Під пасіонарністю розуміється надлишок біохімічної енергії живої речовини, що породжує жертвність, іноді заради ілюзорної мети.

Однією з постмодерністських концепцій стала «**теорія світ-системи**» **І. Валлерстайна** (1930 р. н.). Дослідник запропонував нову парадигму суспільного розвитку – історичну систему, головною характеристикою якої є розподіл праці: «Історичну систему можна визначити як суспільство, що характеризується розподілом праці з інтегрованими виробничими структурами, набором організуючих принципів і інститутів, а також певним періодом свого існування». Головним поняттям розробленої І. Валлерстайном концепції є капіталістична світ-система, що виникла в XVI ст., охопила весь світ в XIX ст. і поділяється на центр, напівпериферію і периферію. І. Валлерстайн вважає капіталістичну світ-економіку системою ієрархічної нерівності розподілу. Країни центру зацікавлені в слабкості країн периферії. Для країн центру характерні наукомісткі виробництва, висока концентрація капіталу, потужна бюрократія, високорозвинена освіта і наука, урбанізація. Для країн периферії характерні: низька концентрація капіталу, слабка бюрократія, поширення релігії і забобонів, переважання сільського способу життя. Напівпериферії займає середнє, проміжне положення між центром і периферією.

Простою і разом з тим найбільш універсальною періодизацією є **хронологічна**. Періодизація історії України за хронологічним принципом, хоч і з невеликими відмінностями, проте практично відповідає періодизації всесвітньої історії (історії Європи):

1. **Давня історія України** – від появи першої людини (1 млн. років тому) до V ст. – виникнення перших слов'янських державних утворень.

2. *Середньовічна історія України* – V ст. до 1569 р. – Люблінська унія, створення Речі Посполитої. Основні віхи періоду – існування Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, доба політичної роздробленості, Литовсько-Руська держава.

3. *Нова історія України* – 1569 – 1914 рр. – до початку Першої світової війни. Перебування України у складі Речі Посполитої, згодом поділ українських земель між Австрійською та Російською імперіями.

4. *Новітня Історія України* – від 1914 року, продовжується і нині. Основні етапи: Українська національно-демократична революція, радянський період, незалежна Україна.

Першою спробою загальної періодизації історії України була **концепція М. Грушевського**, викладена у статті «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства» (1904 р.). Категорично заперечуючи домагання Москви на давньоруську спадщину, дослідник називає єдиним спадкоємцем Києва «українсько-руську народність», яка, на думку дослідника, і створила Київську державу. «Ми знаємо, – писав М. Грушевський, – що Київська держава, право, культура були утвором однієї народності, українсько-руської; Володимиро-Московська – другої, великоруської».

Схема розвитку українського історичного процесу знайшла своє відображення на сторінках фундаментальної багатотомної *«Історії України-Руси»*, доведеною до 1658 р. Періодизація історичного процесу у повній мірі простежується в іншій праці М. Грушевського «Нариси історії українського народу». Дослідник виділяв у минулому України додержавний період, три етапи в історії Київської держави – процес становлення (IX – X ст.), поступовий занепад (XI – XII ст.), а також етап політичної роздробленості з окремим висвітленням історії Галицько-Волинського князівства (XIII – XIV ст.). Потім М. Грушевський зупинявся на переході українських земель під владу Великого князівства Литовського (XIV – XV ст.) та Королівства Польського (XV – XVI ст.). Окремо досліджувалося питання про походження й розвиток козацтва (до 1648). Далі розглядалися визвольна війна під проводом Б.Хмельницького і події в Україні після смерті гетьмана, до Бахчисарайського перемир'я (1680 р.). Наступні розділи присвячувалися періоду 1681–1708 рр. й діяльності останніх гетьманів до скасування гетьманства в 1764 р.. На останок, аналізувався процес українського національного відродження в Російській і Австрійській імперіях (до 1860-х рр.), а також останні десятиліття української історії (з 1870-х рр.). Таким чином, схема М. Грушевського була поділена на структурні частини, які

відділялися одна від одної найбільш доленосними подіями в житті українського народу.

Поняття «культура»

Термін «культура» походить від латинського слова «culturare», що в перекладі означає «вирощений», «оброблений», «доведений до досконалості». Відповідно до сер. I ст. до н.е. даний термін пов'язувався саме із землеробством. Поступово поняття «культура» поширюється на інші сфери людської діяльності, такі як виховання та навчання.

Відомий римський оратор *Марк Тулій Цицерон* у своїй праці «Тускуланські бесіди» (45 р. до н.е.) називає філософію «культурою душі». Основний зміст культури Цицерон убачав у розвитку інтелектуальної діяльності людини, вдосконаленні її духовного світу.

У Середньовіччі, з перетворенням замків і монастирів в осередки міської культури поняття «культура» асоціюється з міським способом життя. Культура співвідноситься з духовністю та християнством.

На межі Середніх віків і Нового часу дефініція культури набула світоглядно-морального змісту та пов'язується з досконалістю й активізацією творчого потенціалу людини. Така зміна категорій пояснюється масштабними соціально-економічними зрушеннями в провідних країнах Європи – першими буржуазними революціями, початком промислового перевороту. Як самостійна наукова категорія «культура» фіксується вперше у працях німецького юриста *С. Пуфендорфа* (1632-1694), який використовував цей термін для визначення різноманітних результатів людської діяльності.

В добу Просвітництва поняття культури поглиблюється. Італійський філософ *Д. Віко* (1668-1744) відводив культурі вирішальну роль у суспільному розвитку. Французький мислитель *Ш. Монтеск'є* (1689-1755) доводив, що розвиток культури народу залежить від розміру території держави, клімату, географічного середовища, ґрунту. Французький просвітитель *Жан-Жак Руссо* (1712-1778) розумів культуру як «людяність» на противагу «тваринності». Вважалося, що культуру в суспільстві можна утвердити шляхом піднесення рівня освіти народу, звільнення його від релігійних догматів, утопічних ідей з метою побудови «розумної держави і суспільства».

У XIX ст. теоретики нашої епохи наблизились до проблеми суперечностей у культурному прогресі людства. Німецький поет Фрідріх Шіллер (1759 – 1805) побачив протиріччя між природою й культурою, однобічність людини, яка відірвалася від природи та замкнулася у штучно витвореному нею світі культури. З осмислення суперечностей культури настає відлік сучасний підхід до культури як складного суспільно-історичного явища.

Отже, дефініція «культура» багатогранне і може вживатися у різноманітніших значеннях. Так, культурологи А. Кребер та К. Клакхон ще у 60-их рр. XX ст., досліджуючи лише американську культурологію, наводили 237 визначень.

Тим не менш, можна дати узагальнююче визначення дефініції «культура» – сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених людством протягом усієї історії, яка визначає рівень розвитку суспільства, а також сам процес творення та розподілу цих цінностей.

Українська культурологічна думка також має свою історію. Уперше поставив питання про культуру як окрему категорію український філософ **Г. Сковорода** (1722-1794). Мислитель розглядав культуру як специфічну сферу буття, у якій все божественне перебуває у символічних формах, а також поширив принцип символізму на сферу духовної культури, її історію і форми прояву. Продовжили його традиції **П. Куліш, М. Драгоманов, П. Юркевич**, які обґрунтовували положення про державну самостійність слов'ян, вільний розвиток національної культури і мови, про характерні риси ментальності українців, зокрема – природний демократизм, прагнення до волі, поетичність, віротерпимість, відкритість у спілкуванні, дружелюбність тощо.

Вагомими досягненнями для культурологічного знання стали дослідження декількох поколінь відомих українських істориків, етнологів, мовознавців, антропологів – **М. Костомарова, І. Нечуй-Левицького, Д. Багалія, І. Крип'якевича, М. Максимовича, В. Антоновича, М. Дашкевича, М. Грушевського, О. Потебні, І. Огієнко**.

Зрозуміти специфіку української душі давало можливість літературна творчість **Т. Шевченка, І. Котляревського, І. Франка, Лесі Українки, М. Гоголя** та багатьох інших. Так, у творах І. Франка було вперше зроблено філософське світоглядне опрацювання цілісної концепції історії української культури від найдавніших часів й до кінця XIX ст. Уся культура розглядається ним в єдиному процесі розвитку матеріальних та духовних складників і у зв'язку з соціальною боротьбою за ідеали справедливості та рівноправності.

У новітній українській культурології продовжують традиції **М. Попович, С. Кримський, В. Скуратівський, В. Розін**. Різноманіття культурологічних концепцій доводить, що проблема сутності культури і закономірностей її розвитку не є до кінця вивченою і вимагатиме постійних творчих зусиль для свого осмислення.

Поняття «цивілізація» близьке до дефініції культури. Багаторічні дискусії провідних науковців в галузях соціології, археології, мистецтвознавства та інших сфер, дозволили окреслити три головні ознаки

цивілізації: писемність, міста і монументальна архітектура. Слід відзначити, що вказана тріада характеризує цивілізацію в першу чергу як культурний комплекс. Поняття «цивілізація» було введено у науку як назва певного етапу в культурній еволюції людства, що починається приблизно з 3500 р. до н.е. і триває по сьогоднішній день.

Походження людини

Історія починається з появи її суб'єкта – людини. Відповідно проблема походження людини (антропогенез) є однією з ключових для гуманітарних наук. У середині XVIII ст.. **Карл Лінней**, систематизуючи тваринний світ, відзначив морфологічну подібність скелетів мавпи і людини. Фундамент для наукового розв'язання проблем антропогенезу було закладено видатним англійським вченим **Чарльзом Дарвіном**, який обґрунтував теорію еволюції природи в своїй знаменитій праці «Походження видів шляхом природного відбору» (1859 р.). Принципи еволюціонізму і вчення про природний відбір як визначальний фактор розвитку життя на планеті дослідник переніс на антропогенез у своїй іншій фундаментальній праці «Походження людини і статевий відбір» (1871 р.). Чарльз Дарвін обґрунтовує теорію антропогенезу, в якій приходить до висновку про тваринне походження людини. Використовуючи величезний доробок із найрізноманітніших галузей природознавства, вчений навів численні докази природного походження людини, а саме: наявність спільних рис у будові її тіла і тварин, насамперед антропоморфних мавп; схожість зародкового розвитку й окремих ознак зародку людини і тварин; наявність рудиментарних органів у людини тощо.

Наступним етапом у розвитку концепції походження людини стала **трудова теорія Ф. Енгельса**, викладена в статті «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» (1884 р.). Дослідник послідовно проводив думку про те, що праця стала визначальним чинником переходу до прямоходіння, формування руки, мозку, свідомості, здатності до мовного спілкування, соціальності людей.

Великі антропологічні відкриття др. пол. XIX ст. решток перехідних істот між мавпами та людьми підтвердили теорію антропогенезу Дарвіна-Енгельса. Першочергове значення мало виявлення кісток неандертальця в 1856 р. поблизу м. Дюссельдорфа (Німеччина) та пітекантропа в 1891 р. на о. Ява (Індонезія).

Протягом XX ст. завдяки відкриттям археологів, антропологів, палеозоологів в Африці відбулося завершення формування концепції антропогенезу в її сучасному вигляді. Одним з критеріїв появи людини є виготовлення перших знарядь праці. Відповідно найдавнішою людською істотою вважається **людина вміла (*homo habilis*)**, що вперше почала

виготовляти знаряддя праці з каменю близько 2,5 млн. р. тому. Це знаменувало собою початок нової ери в історії Землі – антропогену, а також початок історії людства. Рештки *homo habilis* були виявлені **Луїсом Лікі** в 1960 р. в Олдувайській ущелині (Східна Африка).

Згідно іншого твердження, показником належності до людських істот є не тільки виготовлення знарядь праці, але і певні біологічні особливості – так звана «гомінідна тріада». До таких ознак належить прямоходіння, розвинута рука з протиставленим великим пальцем та об'єм мозку більше 800 см^3 . Таким критерієм відповідає **архантроп**, відомий також під назвами **людина прямо ходяча** (*homo erectus*) та **пітекантроп**. Рештки цієї людської істоти датуються 1,8 млн. р. тому та відомі у Східній Африці (Кенія, Танзанія, Ефіопія). Близько 1,2 млн. років тому *homo erectus* розселяються на Близькій Схід аж до Кавказу. Згодом вони через Малу Азію та Балкани проникають у Центральну та південь Східної Європи. Близько **1 млн. р. тому** первісні люди – архантропи з'являються на території України.

У розвитку первісного суспільства, залежно від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці, можна виділити декілька значних періодів:

Первісне суспільство на території України (археологічна періодизація):

1. Кам'яний вік (1 млн. років тому – 4 тис. років тому)
 - а). Палеоліт (1 млн. років тому – 11 тис. років тому)
 - ранній (1 млн. років тому – 150 тис. років тому)
 - середній (150 тис. років тому – 40 тис. років тому)
 - пізній (40 тис. років тому – 11 тис. років тому)
 - б). Мезоліт (10 – 6 тис. до н.е.)
 - в). Неоліт (6 – 4 тис. до н.е.)
2. Мідно-кам'яний вік або енеоліт (IV – III тис. до н.е.)
3. Бронзовий вік (II тис. до н.е. – поч. I тис. до н.е.)
4. Ранній залізний вік (IX ст. до н. е. – IV ст. н.е.)

Палеоліт

Найдавнішим періодом в історії людства був палеоліт, протягом якого відбулись великі зміни: значно змінилися фізичні типи людей і відносини між ними, удосконалились знаряддя праці. Клімат у ранньому палеоліті був теплішим, ніж тепер, рослинний і тваринний світ – близьким до субтропічного. Головними знаряддями праці архантропів були чопери і ручні рубила, які виготовлялись з каменю та виконували роль сокири і навіть зброї.

Люди жили невеликими групами, постійно пересувалися з місця на місце в пошуках їжі. Господарство мало привласнюючий характер і

складалося з полювання та збиральництва. Формою соціальної організації архантропів було первісне людське стадо.

Територія сучасної України багата на знахідки періоду раннього палеоліту: досліджено стоянки поблизу сіл Лука-Врублівецька і Сокіл на Дністрі, в печері Кіік-Коба в Криму, біля Житомира, а також поблизу сіл Королеве, Рокосове на Закарпатті та ін. Окремі крем'яні знаряддя виявлено поблизу міст Амвросіївка на р. Кринка та Ізюм на Сіверському Дінці.

Приблизно 150 тис. років тому клімат на планеті зазнав істотних змін – розпочалося найбільше в історії похолодання. Рісське (його ще називають дніпровським) зледеніння було найбільшим. Вважають, що льодовик у цей час спускався з півночі Європи далеко на південь і досягав широти сучасного Дніпропетровська. З початку *середнього палеоліту* значна частина території України опинилася під льодовим панциром потужністю понад 600 метрів. Кліматичні зміни призвели до появи нових форм фауни – мамонтів, північних оленів, шерстистих носорогів та ін. тварин. В результаті полювання почало значно переважати збиральництво за своєю продуктивністю. У цей час удосконалюється технологія виготовлення знарядь праці, з'являються кам'яні гостроконечники та скребла. Можливо, що саме ускладнення умов життя призвело до подальшого розвитку людини.

Внаслідок еволюції на зміну архантропу приходить неандерталець. *неандертальці* – представники людини нового фізичного типу – кремезні, невисокого зросту (близько 160 см), з об'ємом мозку близько 1400 см³. Вони мали дуже похилий лоб з великим надорбітальним валиком, нижню щелепу без підборідного виступу; лицева частина черепа значно виступала вперед.

Принциповою відмінністю цих типів первісної людини був більший об'єм мозку останнього. Неандертальці навчилися будувати наземні житла, виготовляти одяг із шкур тварин. Починають закладатися основи духовного світу, зароджуються релігійні уявлення. Але найголовнішим здобутком людини середнього палеоліту було самостійне видобування вогню.

Неандерталець розширив у порівнянні зі своїм попередником – архантропом ареал проживання. Усього на території України знайдено близько 200 середньопалеолітичних стоянок. Найвідоміші з них: Антонівка на Донбасі, Молодово на Дністрі, Рихта на Волині, Кіік-Коба та Холодний Грот у Криму.

Наступний етап в історії людства – *пізній палеоліт* позначився завершенням процесу формування людини сучасного типу – homo sapiens або кроманьйонець.

Завдяки підвищенню продуктивності мисливства, кроманьйонці змогли відмовитися від постійних міграцій у пошуках їжі і вести більш осілий спосіб

життя. На берегах річок люди засновували стоянки, на яких будували собі житла, ями-сховища, вогнища, робили окремі ділянки, де виготовляли знаряддя праці.

Стрижнем родової організації суспільства був рід – об'єднання кровних родичів за материнською лінією. Головною особою роду була жінка, через те, що родовід за групового шлюбу міг вестися лише за жіночою лінією, крім того, вона виступала у ролі охоронниці сімейного вогнища та відала харчовими запасами. З появою кроманьйонців невпорядковані ендогамні статеві стосунки поступаються місцем екзогамним: виникає звичай, що забороняв шлюби між членами однієї родової групи. Це сприяло зближенню різних родів. На основі родинних стосунків відбувалася консолідація родів у племена, У сфері соціальних відносин на зміну первісному стаду прийшла родова община. Об'єднання кровних родичів йшло по материнській лінії, т. з. материнській рід (матріархат).

На території України знайдено приблизно 500 пізньопалеолітичних стоянок. Найвідоміші: Мізинська на Чернігівщині, Кирилівська на Київщині, Межиріцька на Канівщині, Радомишльська на Житомирщині та ін..

В добу пізнього палеоліту розвивається духовне життя людини, про що свідчать знайдені фрагменти зразків прикладного та образотворчого мистецтва (фігурки птахів, жіночі статуетки – «палеолітичні Венери»). Елементами мисливського ритуалу були малюнки тварин зроблені на кістках мамонтів (Кирилівська стоянка).

Археологічні розкопки підтверджують існування музики та хореографії. Так, на стоянці Молодово було знайдено флейту, виготовлену з кістки оленя, у Мізині – ансамбль ударних інструментів, у Гагаріно – стилізовані статуетки жіночих фігурок у позі танцю.

Видатною пам'яткою духовної і матеріальної культури прадавнього населення України є **Кам'яна Могила**, розташована у степу поблизу с. Терпіння Мелітопольського району Запорізької області. У її гротах виявлено більше тисячі малюнків різного часу, на яких зображено 15 видів тварин, різноманітні сцени полювання. Фігури виконано як у реалістичній (доба палеоліту), так і в схематичній манері. Деякі з малюнків ще й досі зберігають залишки червоної фарби.

У кроманьйонців формується релігійна свідомість, як засіб пояснення механізмів світобудови. Виникає **4 форми первісних релігійних уявлень** :

- ✓ тотемізм – віра в спільного для колективу людей предка – певної тварини або рослини;
- ✓ анімізм – віра в існування душі та духів;

- ✓ фетишизм – поклоніння предметам неживої природи, віра в надприродні властивості матеріальних речей;
- ✓ магія – віра в уміння людини викликати надприродні явища.

Мистецтво пізнього палеоліту існувало в кількох формах: декоративно-ужитковій, образотворчій (скульптура, графіка, живопис), музичній. Під час розкопок пізньопалеолітичних поховань нерідко траплялися прикраси, виготовлені з бивня мамонта або черепашок: підвіски, буси, пронизки.

У *Мізині* виявлено браслети, виготовлені з бивня мамонта. Один з них суцільний, другий складається з п'яти окремих смужок. Обидва вони мають складний візний орнамент. Мізинські браслети належать до унікальних зразків прикладного мистецтва Європи, аналоги яким поки що невідомі.

До зразків декоративно-ужиткового мистецтва слід відносити і розпис фарбами на кістках Мізинського і Межиріцького жител. Дуже цікавою і важливою знахідкою є уламок бивня з Межирічів з вирізьбленим складним малюнком, в якому вбачають план самого поселення.

Відомо також дуже багато зразків образотворчого мистецтва. Виникло воно, як і декоративно-ужиткове, із суспільних потреб у процесі трудової діяльності людини. Умовно твори первісних митців можна поділити на мистецтво малих форм (статуетки людини, фігурки тварин, різьблення по кістці) і монументальне – печерний живопис, наскельні барельєфи та ін. У межах Східної Європи різьблення по кістці представлене на Кирилівській стоянці (голова птаха) та Молодовому V (фігура людини).

Справжніми шедеврами палеолітичного образотворчого мистецтва є пам'ятки печерного живопису. Вперше зображення тварин (бізонів) було виявлено наприкінці XIX ст. в печері Альтаміра в Іспанії. Палеолітична людина на стінах і стелях гrotів і печер зображувала, перш за все, диких тварин – бізонів, мамонтів, коней, оленів.

Крім образотворчого мистецтва, за пізнього палеоліту розвивалися й інші види мистецтва – музика, обрядовий танок тощо. Про це свідчать знахідки кістяних флейт (Молодове V), статуеток, що являють собою фігурки людей у позі танцю (Гагаріне). Деякі дослідники (С. М. Бібіков) вважають, що розписані червоною фарбою кістки мамонта з палеолітичних стоянок разом з примітивними молоткоподібними виробами з кістки були ударними музичними інструментами.

Отже, вивчення зразків первісних знарядь праці і мистецтва, залишків жител і перших поховань свідчить, що в палеолітичну епоху людина досягла певного рівня матеріальної і духовної культури, який став основою для формування й подальшого розвитку економічних і суспільних відносин та культури наступних епох. Значення пам'яток кам'яного віку України для

розуміння найдавніших етапів первісної епохи Євразії важко переоцінити. Вивчені тут пізньопалеолітичні об'єкти монументального житлобудування з кісток і бивнів мамонта, як і оригінальні зразки образотворчого мистецтва, наприклад, загадкові «жінки-птахи» з Мізіна, прямих аналогів у Європі не мають.

Мезоліт

З початку *мезоліту* клімат на землі потеплішав, і став близьким до сучасного. На зміну велетенським мамонтам приходять значно дрібніші та швидкіші тварини: кабан, вовк, лисиця тощо. Старі прийоми та засоби полювання виявилися неефективними. Проте людина змогла пристосуватися до нових умов.

Це час значних змін у природі Європи. Повністю закінчується льодовиковий період і встановлюється геологічна сучасність – голоцен. Припиняється накопичення лесу, і на його поверхні розпочинається ґрунтоутворчий процес і формування сучасної гідрографічної сітки, поширюються голоценові флора і фауна.

Серед великих тварин, на яких полювала людина мезолітичної епохи, залишилися благородний олень, зубр, кабан тощо. Холодовитривалі тварини пізнього палеоліту зникають. У добу мезоліту було винайдено першу механічну дистанційну зброю – лук і стріли.

Новий винахід зробив полювання ефективним, більш безпечним, сприяло індивідуалізації цього заняття, що зумовило значне скорочення дичини, особливо на окремих замкнених територіях, наприклад у Криму. Вважають, за таких обставин могла виникнути криза мисливського господарства. Збільшення населення змусило людину мезолітичної доби активніше займатися рибальством як одним з альтернативних засобів здобуття їжі. Були винайдені відповідні знаряддя : гарпуни, гачки, сітки тощо. З'являються перші водні засоби пересування – човни, видовбані зі стовбурів дерев та плоту. Проте справжньої стабільності у існуванні людина досягла після приручення диких тварин – собаки, кози, свині.

У мезоліті зберігається родова організація суспільства. Виникає заборона на шлюби між членами однієї суспільної групи (табу). Окремі роди зближуються і консоліднуються в племена. На території України відкрито близько 1000 пам'яток мезоліту: Фат'ма-Коба, Мурзак-Коба в Криму, Гребениківська на Одещині, Журавська на Чернігівщині та ін..

У цей час почала формуватися сучасна (космічна) стадія світогляду людства: з'являються перші культи творення, образи богів, уявлення про світ живих і світ мертвих. На відміну від попередніх часів, померлих стали ховати за межами стоянок у родових могильниках. В Україні відкрито три таких

могильники (біля сіл Волоське та Василівка в Надпоріжжі). Похованих посипано червоною вохрою, що символізувала вогонь, кров і тепло. Унікальним святилищем залишалася **Кам'яна Могила**, готи якої відігравали роль мисливського храму. Основу мезолітичного мистецтва становили багатофігурні наскельні композиції з життя мисливців, зображення диких тварин і сцен полювання, зафіксовані в гротах Криму й на плитах Кам'яної Могили.

Неоліт

Переломним моментом в історії стала **доба неоліту**. Людина вчиться не тільки брати продукти харчування у природи в готовому вигляді, а самостійно здобувати засоби для існування. Англійський археолог Гордон Чайлд схарактеризував цей процес як **«неолітичну революцію»**. Суть його полягає у переході від привласнюючого господарства (збиральництво, мисливство, рибальство) до відтворюючого (землеробство, скотарство).

В добу неоліту виникає гончарство і ткацтво, що дали людині перші штучні матеріали – кераміку та тканину. У техніці виготовлення знарядь з'являються нові прийоми: розпилювання, шліфування каменю, наприкінці неоліту – свердлення. Триває розвиток суспільного життя – виникають інститути родової влади зростає роль парної сім'ї. Перехід до землеробства і скотарства викликав зміни у світогляді людини. Мисливська магія поступається місцем землеробським та скотарським культам.

Звичайно, що цей процес тривав на протязі багатьох століть і не був рівномірним на всій території України. Виділяють дві культурно-господарські зони: південно-західну – з землеробсько-скотарським господарством (лісостепове Правобережжя, Західна Волинь, Подністров'я, Закарпаття); північно-східну – з мисливсько-риболовецьким господарством (лісостепове Лівобережжя, Полісся).

У межах України відомі ряд досить повно вивчених неолітичних культур, що належать як до землеробсько-скотарської, так і до мисливсько-рибальської зон. Хронологічно їх поділяють так: ранньонеолітичні культури (кінець VI — початок IV тисячоліття до н.е.) – буго-дністровська, сурська, лінійно-стрічкової кераміки, Кріш-Старчево, тиська; середньо- неолітичні (IV тисячоліття до н.е.) і пізньонеолітичні культури (III тисячоліття до н.е.) – дніпро-донецька і ямково-гребінцевої кераміки. Відомими пам'ятками неоліту є с. Микільська Слобідка на Київщині, с. Бондариха на Сіверському Дінці, поселення поблизу Кам'яної Могили.

У неоліті набули дальшого розвитку релігійні уявлення. Посилюється віра у потойбічне життя не лише тілесної людини, а й її душі. Про це свідчать факти часткового чи повного трупоспалення, наприклад, у дунайських

племен. Важливо, що при трупоспаленнях виявлено знахідок не менше, ніж при трупопокладеннях. У колективних ямах періоду дніпро-донецької культури інколи зустрічаються лише черепи померлих членів роду; вважають, що у такий спосіб тут вшановували культ предків.

У могильниках і на поселеннях неоліту України виявлено зразки образотворчого мистецтва. У землеробсько-скотарських племен, наприклад, з'являються перші антропоморфні статуетки. На більш північних територіях Східної Європи відомі зображення людини, вирізьблені з кістки чи дерева. У Маріупольському могильнику виявлено кілька зображень тварин, виконаних у тій же техніці різьблення по кістці. Але справжнім досягненнями неолітичної епохи на території України в галузі розвитку образотворчого мистецтва слід вважати зображення на плитах Кам'яної Могили поблизу Мелітополя.

Мальовничий пагорб Кам'яної Могили, що складається з велетенських брил пісковика, привертає до себе пильну увагу первісних митців. Його гrotи й навіси ховають у собі численні сцени, що включають зображення фігур тварин, людей, різноманітних геометричних композицій тощо.

Значна частина цих зображень зосереджена у так званому Гроті мамонта – вони вкривають його стелю і стіни. Тут є зображення чотирьох биків, що створили оборонне коло, а трохи далі – група з трьох оленів, які йдуть один за одним. Всього в Гроті мамонта налічується до 15 зображень окремих фігур. Всі вони мають сліди пофарбування червоною вохрою. Очевидно, в даному разі ми маємо справу зі святилищем неолітичного часу. Сюди, на мовчазну гору, з поселень, сліди яких відкрито поблизу Кам'яної Могили, піднімалися лише служителі культу – шамани або жерці – для здійснення таїнства мисливської магії. Мабуть, не випадково всі фігури тварин «поранені» якимось гострим інструментом. Зображення передають процес символічного вбивання диких тварин, що в первісному суспільстві завжди передувало реальному полюванню.

Кам'яна Могила є важливим історичним джерелом для розуміння характеру образотворчого мистецтва і вірувань неолітичного населення України. Місце цієї пам'ятки – в одному ряду з живописом палеолітичної епохи, відомими карельськими петрогліфами, сибірськими писаннями тощо.

Мідно-кам'яна доба

Доба *енеоліту* – це перехідний етап від кам'яного віку до епохи металів. З'являються перші мідні знаряддя праці, які поступово витісняють кам'яні інструменти. Важливим досягненням людства став перехід від мотичного до орного землеробства з використанням тяглової сили бика. Вищезазначені

зміни сприяли зростанню продуктивності праці, розвитку майнової диференціації.

В енеоліті розпочинається перший суспільний поділ праці – відокремлення скотарства від землеробства. Землероби вели осілий спосіб життя, будували укріплені поселення, винайшли рало, змайстрували піч і стіл. Скотарі – приручили коня, винайшли колесо, удосконалили зброю.

Найяскравішою археологічною культурою доби енеоліту (мідно-кам'яний вік) була **трипільська культура** (IV – сер. III тис. до н.е.). Назва походить від с. Трипілья на Київщині, де у 1893р. археологом **В. Хвойкою** було відкрито першу пам'ятку. Ареал розповсюдження сягає 190 тис. км², від Румунського Прикарпаття до Середнього Подніпров'я (сучасні т-ії України, Молдови та Румунії). Більшість вітчизняних істориків стверджує, що трипільці є предками українського народу.

Здобутки трипільців багато в чому позначилися на подальшій долі культури на українських землях, оскільки започаткували традиції землеробства, а воно назавжди стало визначальним фактором розвитку стабільної частини місцевого населення, зумовлюючи побут, звичаї, календар і вірування тубільців.

Трипільці мешкали в селищах, які складалися з декількох десятків, а інколи й сотень невеликих будинків, зроблених з дерева і обмазаних глиною. Ці будинки розташовувалися своєрідними кільцеподібними вулицями по колу, в центрі якого знаходилась дещо більша будівля громадського призначення. Рядів осель довкола центру інколи трапляюся до десяти. У трипільців існували поселення, які складалися з понад двох тисяч будинків, т. зв. **протоміста** (Майданецьке городище на Черкащині).

Будинок належав одній, рідше декільком сім'ям. Окрім жилих приміщень, у ньому обов'язково були глиняна або кам'яна піч та комори, де зберігалися їстівні припаси. Тип житла відповідав певній суспільній організації. Люди жили більш осібно, тяжіли до сімейного побуту. Ці форми збереглися й до більш пізніх часів. У найстаріших згадках про слов'ян у наших землях йдеться, що їм властиво жити сім'ями, в окремих будинках, кожний з яких стоїть дещо осторонь від сусідніх.

У вжитку трипільців знаходилась велика кількість **посуду**. Його теж виробляли з глини, яку дуже часто вкривали монохромними або поліхромними розписами, що виконані червоною, жовтою та чорною фарбами.

Ці **розписи** складалися з рослинного або геометричного орнаменту, інколи – зображень одомашнених тварин, зокрема, кіз та корів. На уламках глиняного посуду лишилися сліди сонячних символів. Такі символи характерні для культури раннього землеробства, коли люди, що усвідомлювали свою залежність від сил природи, намагалися вплинути на неї за допомогою магічних дій та знаків. Деякі дослідники тлумачать позначки на кераміці трипільської доби як літери і навіть

роблять спроби дешифрувати написи, які в разі доведення їх літерного характеру треба буде визнати найдавнішою з відомих досі формою звукового письма.

У цей період люди сприймають сонце як верховне божество всесвіту, від якого залежить усе і, в першу чергу, ті стихії, що мають безпосередній вплив на врожай, на родючість землі, худоби. Такі **вірування** отримали назву солярних. Вони були притаманні людству протягом досить тривалого часу і зустрічалися в добу перших землеробських цивілізацій у різних куточках світу. Однак із класовим розшаруванням суспільства такі вірування поступаються іншим релігійним системам, що більше пов'язані з конкретними формами державної влади й суспільного устрою.

Трипільська культура виникла в умовах матріархального суспільства, оскільки під час розкопок археологами виявлено чималу кількість глиняних фігурок людей, серед яких переважають жіночі зображення типу «венер» палеоліту. Вони уособлювали вірування в духів предків і, в першу чергу, в материнських богів. Але серед цих фігурок зустрічаються й зображення тварин, що можуть бути як свідченням про залишки тотемічних вірувань. Відомо, що в їх господарстві тварини мали важливе значення. Люди розводили велику рогату худобу, кіз, свиней, овець, використовували тварин як тяглову силу при зорюванні землі, перевозці врожаю, будівельних матеріалів тощо. А з овечої вовни вони навчилися виробляти одяг. Отже, тварини мали користуватися в трипільській культурі неабиякою шаною.

Рідкісними є поки що знахідки пластики із зображенням людей, призначення яких не зовсім зрозуміле. Подібно до багатьох народів, що вірили в духів предків, трипільці робили поховання померлих родичів під підлогою власних будинків. Вважалося, що таким чином можна забезпечити присутність духів та їх поміч у повсякденних справах родини. Також у межах помешкань зустрічаються й поховані кістки та черепи домашніх тварин: бика, собаки, свині.

З сер. III тис. до н. є. трипільська культура занепадає. Її носії частково залишають ці землі, відступаючи під тиском більш численних і войовничих народів.

Бронзовий вік

Поява першого штучного металу – **бронзи** (сплав міді з оловом або свинцем) відкрила новий етап в історії людства. Перші бронзові вироби були виготовлені на Кавказі та Балканах. Виробництво бронзи на території України було налагоджено в Донецькому та Карпатсько-Дунайському регіонах. В Україні досліджено понад 10 бронзоліварних майстерень. Винайдений метал був міцніший за мідь та мав меншу температуру плавлення. Ці переваги сприяли поширенню та утвердженню бронзи як

основного матеріалу для виготовлення знарядь праці, зброї, прикрас. Новий метал був міцніший за мідь і мав меншу температуру плавлення. В результаті змін у господарюванні завершився перехід від матріархату до патріархату.

В цей час на території України сформувалися **три етнокультурні зони**, які відрізнялися типом господарювання і етнічним складом населення : **Степ** (ямна, катакомбна, зрубна археологічні культури), **Лісостеп** та **Полісся** (тшинецько-комарівська, білогрудівська, бондарихінська археологічні культури).

На теренах степової України домінувало скотарство. У лісостеповій зоні – землеробство, на Поліссі – підсічно-вогняне землеробство з його примітивними формами (киданням зерна в необроблений ґрунт).

Під впливом радикальних змін у господарстві в добу бронзи відбулися кардинальні зміни у сфері суспільних відносин:

- ✓ зросла роль чоловіка в землеробстві, скотарстві, обміні;
- ✓ матріархат замінюється на патріархат, родовід ведеться по батьківській лінії;
- ✓ підвищилася продуктивність праці, збільшився додатковий продукт, що призвело до майнової диференціації;
- ✓ з великих колективів виділилися сім'ї;
- ✓ сформувалися союзи племен для захисту власних територій та матеріальних цінностей;
- ✓ створилися органи керівництва союзом племен, відособився стан воїнів.

Отже, бронзовий вік в історії України позначився кардинальними зрушеннями суспільного розвитку, в основі яких були: виділення скотарських племен, формування етнічних спільностей, майнова та соціальна диференціація.

Тема 2. Перші державні утворення

Відкриття та поширення заліза започаткувало нову добу в історії людства. На території України перші знахідки залізних виробів датуються XI-IX ст. до н. е. Гострота та міцність залізних знарядь праці та зброї кардинально вплинули на суспільний розвиток. Паралельно з підвищенням продуктивності праці та появою значної кількості додаткового продукту активно йшов процес посилення воєнної могутності.

Завдяки появі заліза перед людством відкриваються нові перспективи, відбуваються докорінні зміни в суспільстві – завершується розклад

первіснообщинного ладу. Характерними ознаками суспільного розвитку цієї доби були значні міграції населення; посилення торговельних зв'язків; становлення приватної власності; поступова майнова диференціація суспільства; перетворення сім'ї на господарську одиницю; витіснення родової общини територіальною; виділення ієрархічно структурованої військової еліти; утворення організованих воєнно-політичних об'єднань та союзів; зародження державності.

Кіммерійці

Першим етнічним утворенням на території України, про яке залишилася згадка в писемних джерелах, були кіммерійці (IX – перша половина VII ст. до н. е.). Про «уславлених кобилодойців» (так цей народ дуже часто називали в давнину) повідомляє не тільки Гомер в «Одіссеї», а й такі відомі античні автори, як Геродот, Каллімах, Страбон. Ассирійські клинописні джерела згадують про цей народ під іменем «гамірра». Кіммерійці займали значну територію між Дністром і Доном, а також Кримський і Таманський півострови. У добу проникнення греків у Північне Причорномор'я Керченську протоку називали Боспором Кіммерійським. Хоча питання про етнічне походження кіммерійців залишається відкритим, більшість вчених схиляється до висновку, що вони є гілкою давньоіранського кочового народу, генетично близького до скіфів. Кіммерійці були першими на території України, хто перейшов від осілого до кочового скотарства, а також першими, хто почав на цих землях виплавляти з болотяної руди залізо. Перспективна за нових кліматичних умов кочова форма господарювання та досконаліша за бронзову залізна зброя дали змогу кіммерійцям залишити свій слід в історії.

Для кочового народу, що постійно перебуває в русі, сенсом життя є збереження власних худоби, майна, землі та заволодіння багатствами сусідів. Войовничість скотарських племен логічно впливає з самої природи кочового скотарства: вони або обороняють свої пасовиська, або завоюють чужі. Кіммерійці не були винятком. Вони здійснювали широкомасштабні походи в Малу Азію, де успішно воювали з Урарту, Ассирією, Лідією. Контакти з цими передовими для того часу країнами сприяли державотворчим процесам у кіммерійському суспільстві. Однак, хоча кіммерійці і мали своїх царів, утворити повноцінну державу їм так і не вдалося. У VII ст. до н. е. могутня хвиля численних, згуртованих та активних скіфських племен витіснила кіммерійців з Причорномор'я, внаслідок чого Кіммерія розпалася. Частина кіммерійців або поселилася у Південному Причорномор'ї, або мігрувала на Близький Схід, або ж була асимільована скіфами.

Скіфи

Проникнення скіфів на узбережжя Чорного моря відбувалося кількома хвилями. Спочатку вони не тільки мирно уживалися з кіммерійцями, а й нерідко ставали їхніми воєнними союзниками. Проте зростаючий тиск сусідніх кочових племен, массагетів, примусив скіфів дедалі активніше просуватися на захід у глиб кіммерійських земель. У VII ст. до н. е., витіснивши місцевий етнос з Подніпров'я, скіфи не зупиняються, а, переслідуючи кіммерійців, вдираються до Передньої Азії. Скіфська навала докотилася аж до Сирії (дійшло до того, що єгипетський фараон Псамметіх I змушений був відкупитися від загарбників щедрими дарами). Скіфи, захопивши Мідію, утворили там державу Ішкуза, яка проіснувала 28 років. Лише після того, як мідійський цар Кіаксар запросив на банкет скіфських царів і, напоївши їх, перебив, скіфські формування, що залишилися без своїх лідерів, вимушені були мігрувати в Північне Причорномор'я.

Повернувшись з Передньої Азії в причорноморські степи, скіфи підкорили собі більшість місцевих жителів і у другій половині VII ст. до н. е. утворили політично консолідоване об'єднання племен – Велику Скіфію, що проіснувала до III ст. до н. е. Якщо вірити Геродоту, то територія цього державного утворення була досить великою і мала форму рівностороннього чотирикутника, який, прилягаючи до чорноморського узбережжя, розташовувався в межах річки Дунаю та Дону. Все населення Скіфії поділялося на дві великі групи: мігруючі племена (скіфи-кочівники, які населяли степові райони на схід від Дніпра, та царські скіфи, які кочували узбережжям Азовського моря і степовим Кримом) та осілі племена (елліно-скіфи-калліпіди, які жили поблизу давньогрецького міста Ольвії; скіфи-землероби, зосереджені на Лівобережжі; скіфи-орачі, які розташовувалися на захід від Дніпра). Характерною рисою скіфського суспільства була його неоднорідність. На думку деяких вчених, мігруючі племена мали іранське походження, а осілі, з їхньою традиційною хліборобською культурою, мали праслов'янське коріння. Різними були і напрями діяльності скіфських племен: якщо для скіфів-кочівників та царських скіфів основним заняттям були кочове скотарство і грабіжницькі воєнні походи, то для скіфів-орачів – зернове землеробство. Та найбільше неоднорідність скіфського суспільства виявлялася в соціально-політичній сфері: панівне становище у країні належало царським скіфам, які вважали решту населення своїми рабами.

Суспільні відносини в Скіфії еволюціонували від патріархально-родових до рабовласницьких. Кульмінаційним став кінець V ст. до н. е. Саме в цей час відбулася якісна зміна: під впливом торгово-економічних, військових та політичних відносин процес класоутворення вступив у завершальну фазу і патріархально-родовий скіфський племінний союз перетворився на

рабовласницьку державу на чолі з царем. В основі системи управління скіфським суспільством лежала не «східна деспотія», а «варварська демократія». Влада царя не була абсолютною і обмежувалася радою скіфських племен та народними зборами усіх воїнів.

Ще на початку VI ст. до н. е. Скіфія стала об'єктом агресії з боку перського царя Дарія. Протиставивши численному перському війську воєнну хитрість, виучку та хоробрість, скіфи не тільки вистояли, а й змусили ворога рятуватися втечею. З того часу за скіфами закріпилася слава непереможних. Геродот захоплено писав: «Жодному ворогу, що нападе на їхню країну, вони не дають врятуватися; і ніхто не зможе їх наздогнати, якщо тільки самі вони не допустять цього». Скіфське військо було одним з найсильніших. Цьому сприяли майже ідеально пристосована для війни структура суспільства (роди і племена під час воєнних походів ставали військовими підрозділами) та найдосконаліше для тієї доби озброєння (більша частина арсеналу їхньої зброї – мечі, кинджали, бойові сокири тощо були виготовлені із заліза, а скіфський лук за далекобійністю, прицільністю і вбивчою силою не мав аналогів). Не останню роль у забезпеченні високої боєздатності скіфського війська та вихованні у воїнів ненависті до ворога відігравали жорстокі варварські традиції; скіфський воїн пив кров першого вбитого ним ворога, знімав скальпи; кожен сотий полонений приносився в жертву богам війни; того, хто на полі бою власноручно не вбив жодного ворога, не допускали до святкового столу.

Найбільшого розквіту Скіфія досягла в IV ст. до н. е., під час правління царя Атея. Держава стала централізованою, було започатковано карбування скіфської монети. Вдало розпочалося скіфське завоювання Балкан. Спираючись на союз з батьком Олександра Македонського, Філіппом II, Атей розгромив Фракію й поширив свій вплив на задунайські землі. Та союз Скіфії з Македонією виявився недовготривалим, і в 339 р. до н. е. між цими державами спалахнула війна, у якій загинув Атей, а скіфи зазнали поразки. Пік воєнної могутності Скіфії залишився в минулому.

Столицею Скіфії у V ст. до н.е. було Кам'янське городище на правому березі Дніпра біля сучасного Нікополя. Скіфська знать столиці жила у цитаделі-акрополі площею 30 га у кам'яних будинках. Навколо на великій площі жили ремісники та інші міщани у наземних кам'яних та дерев'яних будівлях зі стовпами, а частково - і в землянках. Основними заняттями мешканців міста-метрополії були виготовлення залізних і бронзових виробів на продаж, ткацтво і гончарство, а також скотарство і землеробство. Великою шаною у скіфській знаті, як кочівницької, так і осілої, користувалися вироби з місцевого і привізного золота. Кочівницькі поховання

скіфського типу нерідко багаті на предмети розкоші місцевого виробництва, виконані у так званому «*звіриному стилі*».

Поховання кочівницьких скіфів відрізняються від поховань осілого населення. Кочівники покладали тіла своїх царів і знать у катакомбах, над якими насипали курган (висота насипу деяких з них сягає 20 м), в якому було чимало предметів розкоші. Скіфські коштовності здобули у наш час всесвітню славу. Найвідомішими з них є пектораль і гребінь з "царських" курганів, розташованих у Придніпров'ї (Солоха, Товста Могила).

За Геродотом, скіфи шанували *сімох богів*, але не робили своїм богам ніяких зображень за винятком бога війни, ім'я якого Геродот подав грецькою мовою. Аресу скіфи присвячували увіткнутий у купу хмизу меч-акінак.

Пантеон скіфів очолювала богиня *Табіті*. Вона була богинею домашнього вогнища і вважалася як матір'ю першої людини-царя, так і богинею вогню небесного. Можливо, в цьому знайшли відображення залишки матриархальної минувшини скіфів, а, можливо, такі релігійні погляди відбивали шанобливе ставлення до жінки, властиве скіфам. Проте, варто уваги, що подібні погляди на роль прародительки богів, матері Сонця, притаманні й давньослов'янській міфології. В ній ролі скіфської Табіті могли б відповідати Рожаниці, Березина, Коляда або Мокош.

III ст. до н. е. – період занепаду скіфської держави. Під потужними ударами сусідніх сарматських племен володіння скіфів значно зменшується. Втримати їм вдалося лише вузьку смугу Нижнього Подніпров'я та Степовий Крим. Саме тут і була утворена нова держава – Мала Скіфія, столицею якої стало місто Неаполь (поблизу сучасного Сімферополя). Та навіть ізольовані вузькими межами Кримського півострова, скіфи виявляють воєнну активність і не сходять з історичної арени. У II ст. до н. е. спостерігався період піднесення, коли Мала Скіфія взяла під контроль Ольвію і вела успішну боротьбу з грецькими містами-державами за вплив на всю територію Тавриди. Як етнічне та політичне утворення, Мала Скіфія припиняє своє існування лише на початку III ст. н. е.

Сармати

У III ст. до н. е. в поволзько-приуральських степах сформувався союз кочових іраномовних племен – сарматів, який спустошливим ураганом пронісся Приазов'ям та Північним Причорномор'ям, витіснив скіфів на Кримський півострів. Хоча сарматам і не вдалося подолати родоплемінну відособленість, консолідуватися в єдиний етнос і створити, подібно скіфам, власну повноцінну державу, вони активно діяли на історичній арені протягом шести сторіч, залишивши сліди своєї діяльності на величезній території: в Західному Казахстані, Приураллі, Поволжі, Подонні, Калмикії, на

Північному Кавказі, в Прикубанні, в степах України, в Криму, Румунії та Угорщині.

Назва «сармати», або «савромати», походить від іранського слова «саоромант» і означає підперезаний мечем. Це не самоназва народу, а термін, введений античними авторами. Одне з найперших достовірних історичних свідчень про сарматів знаходимо в «Історії» Полібія (205-123 рр. до н. е.). Пліній повідомляє, що вони «складали одне плем'я, але поділене на декілька народів з різними назвами». Войовничі та агресивні сарматські племена просувалися в західному напрямку кількома хвилями. Їх очолювали у різний час різні племенні об'єднання. Царські сармати та язиги були лідерами першої хвилі, що прокотилася межиріччям Дніпра і Дністра в II ст. до н. е. і дійшла аж до Дунаю. Саме тоді, як зазначає Пліній, «ім'я скіфів всюди витісняється іменами сарматів та германців». Поява в II ст. до н. е. у степах Поволжя та Приуралля нового могутнього племінного об'єднання, на чолі якого стали роксолани, підготувала нову хвилю сарматської експансії. Закріпившись у степах Лівобережжя, роксолани спочатку здійснюють походи на Таврійський півострів. У I ст. н. е. сарматські мечі діставали здобич уже в римській провінції Мезії. Третя хвиля сарматської активності пов'язана з аланським союзом племен, що утворився в I ст. н. е. Для аланів характерними були широкомасштабні воєнні дії. За свідченням Тацита і Йосипа Флавія, вони здійснювали успішні напади на Мідію, Малу Азію, Крим, Закавказзя. У 372 р. алани були розбиті гуннами, що призвело до втрати сарматами панівного становища в причорноморських степах. Завдяки Великому переселенню народів алани не тільки проникають на Британські острови, у Галлію та Іспанію, а й переправляються морем у Північну Африку. Решта цього сарматського племінного союзу в VI-IX ст. відходить у передгір'я Кавказу і згодом вливається до Хозарського каганату.

Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від родоплемінних відносин до ранньокласових, але завершити цей перехід створенням власної держави сарматам так і не вдалося. Особливістю сарматського суспільного ладу було існування пережитків матріархату. Античні автори досить часто називають сарматів «гюнайкократуменами» – керовані жінками. У стародавніх джерелах є згадки про сарматських цариць – Томирис, Амагу та ін. Загалом жінки цього народу відрізнялися войовничим характером, їздили верхи, володіли зброєю, нарівні з чоловіками ходили в походи, не вступали в шлюб доки не вб'ють першого ворога, тобто своєю поведінкою нагадували міфічних амазонок. За легендою, переказаною Геродотом, сармати походять саме від амазонок і скіфів.

Сарматська культура генетично була близькою до скіфської, але не перевершила її досягнень. Водночас у військовій справі сармати суттєво випередили не тільки скіфів, а й інші народи. Удар сарматської кінноти (катафрактаріїв), вдягнутої у залізні панцирі, озброєної довгими списами та мечами, що атакувала ворога зімкнутим клином, за свідченням Тацита, не могло витримати жодне військо. З часом сарматська модель важкоозброєної кінноти внаслідок Великого переселення народів потрапила у Європу і суттєво вплинула на формування середньовічного лицарства.

Античні міста-держави Північного Причорномор'я

VIII – кінець VI ст. до н. е. – це період Великої грецької колонізації, одним з напрямів якої було освоєння Північного Причорномор'я. Деякі фахівці (Н. Кравченко, І. Черняков) вважають, що «колонізація» не зовсім вдалий термін, оскільки він не точно відображає суть і характер процесу проникнення еллінів на узбережжя Чорного моря. На їхню думку, доцільніше називати це явище «переселенням», а «колонії» – грецьким словом «опойкій», що означає «переселене поселення».

«Велика грецька колонізація» була грандіозною акцією, яка суттєво вплинула на світовий розвиток. Якщо в XI—IX ст. до н. е. міграції греків відбувалися в межах Егейського моря, то в наступні три сторіччя елліни розселилися на гігантській території, освоївши все Середземноморське узбережжя від Піренейського півострова, аж до Єгипту та Сирії, та побудувавши свої міста на берегах Чорного моря.

Дошукуючись причин еллінської міграції, вчені сформулювали кілька теорій, які умовно можна поділити на:

- ✓ демографічну – демографічний вибух, що відбувся в цей час, зумовив перенаселення в материковій Греції, і тому надлишок населення змушений був мігрувати;
- ✓ аграрну – нестача землі в метрополії штовхала до освоєння нових територій;
- ✓ торговельну – колонізація – це побічний продукт торгової експансії;
- ✓ сировинну – в нових землях греки шукали не ринки збуту, а насамперед продукти і джерела сировини, яких не вистачало в Греції: зерно, метали, будівельний ліс тощо;
- ✓ соціальну – невсцухаюча соціальна боротьба між окремими верствами грецького населення примушувала тих, хто зазнав поразки, мігрувати.

Родоначальниками грецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї були насамперед вихідці з Мілета та Гераклеї Понтійської, хоча певну роль відіграли й переселенці з Ефеса, Колофона, Теоса та інших міст. У другій половині VII ст. до н. е. на острові Березань греки заснували місто

Борисфеніду – перше еллінське поселення в цьому регіоні. За ним з'явилися Ольвія, Тіра, Пантікапей, Херсонес, Феодосія, Фанагорія та інші міста, що дало підставу сучаснику «Великої грецької колонізації» Платону стверджувати, що греки обсіли Чорне море, «неначе жаби ставок». Основними осередками античної цивілізації в Причорномор'ї стали райони Дніпро-Бузького та Дністровського лиманів, Південно-Західний Крим, Керченський і Таманський півострови.

Елліни-колоністи привезли з собою на нові землі традиційну для Стародавньої Греції форму соціально-економічної та політичної організації суспільства – поліс. Полісна модель суспільного устрою органічно поєднувала місто (як центр політичного життя, ремесла, торгівлі та культури) і хору (прилеглу сільськогосподарську округу). Така структура давала змогу місту-державі бути самостійною, самодостатньою, життєздатною одиницею. Грецькі поліси за своїм політичним устроєм були, як правило, рабовласницькими республіками, які мали свою законодавчу (народні збори), виконавчу (колегії та магістрати) і судову владу. «Повноправні громадяни» полісів, за винятком рабів, іноземців та жінок, користувалися широкими правами. Залежно від домінуючої політичної сили рабовласницькі республіки були до I ст. до н. е. аристократичними, як Ольвія, чи демократичними, як Херсонес. Проте колонізаційна хвиля принесла в Північне Причорномор'я не тільки республіканську форму правління. У 480 р. до н. е. на Керченському та Таманському півостровах під впливом монархічних традицій Персії виникає Боспорське царство. Правляча династія Археанактидів об'єднала в одну велику античну рабовласницьку державу міста Пантікапей, Фанагорію, Гермонассу та ін.

Майже тисячолітню історію осередків античної цивілізації в Північному Причорномор'ї поділяють на два періоди.

I. Грецький період (друга половина VII – середина I ст. до н. е. Характерними рисами цієї доби були виникнення й становлення міст-держав та Боспорського царства; тісні зв'язки з материковою Грецією; переважання в житті колоністів елліністичних традицій та звичаїв; стабільність розвитку колоній; активна урбанізація (регулярне планування міських кварталів, побудова монументальних споруд, оборонних мурів, підвищення ролі міст); започаткування карбування монет; перетворення колоній у центри посередницької торгівлі, що пов'язували Елладу з варварським світом; відносно мирне співіснування (особливо на початковій стадії цього періоду) з населенням приморської зони.

II. Римський період (середина I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Війни понтійського царя Мітрідата VI Євпатора проти Риму (89-63 рр. до н. е.)

стали поворотним моментом у житті міст-держав Північного Причорномор'я. Розпочинається прогресуюча втрата полісами політичної незалежності. Основними тенденціями та характерними ознаками цієї доби були нестабільність воєнно-політичної ситуації; поступова переорієнтація держав Північного Причорномор'я на Римську імперію, входження Тіри, Ольвії та Херсонесу до складу римської провінції Нижньої Мезії; варваризація населення полісів; натуралізація господарства; безперервні агресивні вторгнення кочових племен; занепад міст-держав. Варварська експансія, що двома хвилями пройшлася чорноморським узбережжям (готів у III ст. і гунів у IV ст.), завдала смертельного удару грецьким полісам. Більшість міст-держав зійшли з історичної арени, вціліли лише Пантікапей та Херсонес, які з часом потрапили під владу Візантійської імперії.